

Б. А. Прищепя

ЖИТЛА X—XI ст. НА ВОЛИНСЬКІЙ ВИСОЧИНІ

Стаття присвячена вивченню житлобудування на Волинській височині в X—XI ст. На цій території домінують заглиблені житла із каркасно-стовповою чи зрубною конструкцією стін. Два регіони в межиріччя Стиру і Горині, які відрізняються співвідношенням різних типів печей, розглядаються, як можлива контактна зона між бужанами (Західний Буг), древлянами (Случ), уличами (Південний Буг) і хорватами (Верхнє Подністрів'я).

Ключові слова: житлобудування, печі-кам'янки, опалювальні пристрої, регіональні групи.

Вивчення слов'янського житла залишається актуальним напрямком археологічних досліджень на сучасному етапі. Роботи на поселеннях направлені в першу чергу на виявлення жител — «найдрібнішої часточки, неподільного атому стародавнього суспільства» [Рыбаков, 1987, с. 460]. Житло — показник економічного та суспільного розвитку конкретної людської спільноти, важлива складова традиційної народної культури.

З часу публікації узагальнюючих робіт [Раппопорт, 1975; Раппопорт, Колчин, Борисевич, 1985] для висвітлення цієї проблеми накопичені нові археологічні джерела, тому на сучасному етапі актуальними є регіональні дослідження середньовічного житлового будівництва.

Взапропонованій роботі дано характеристику жител X—XI ст., виявлених в межах Волинської височини, але із ранніх комплексів розглядаються лише ті, які містили виключно гончарну кераміку. Це був час входження племінного союзу волинян до складу Київської держави, а отже вивчення житлового будівництва в регіоні дозволяє простежити спадковість традицій масової забудови від жителів ранньослов'янських поселень останньої чверті I тис. н. е. до давньо-

руського населення, виявити зв'язки з іншими регіонами східнослов'янського світу.

Значну роботу по систематизації археологічних джерел Західної Волині давньоруського часу здійснив М.М. Кучинко. Зокрема, він узагальнив дані про житла, досліджені в басейні Західного Бугу [Кучинко, 1975], охарактеризував житлове будівництво на території Волинської землі в X — середині XIV ст. [Кучинко, 2001]. Однак, характеристика виявилась не повною, тому що в згаданій публікації не були використані матеріали, отримані в ході нових досліджень ранньосередньовічних пам'яток між ріками Стир і Горинь.

В нашій роботі аналізуються лише ті будівлі, які мали печі, споруджені із глини та каміння в одному з кутів котловану. Включені також дві будівлі, в яких замість традиційної печі виявлено невелику нішоподібну піч, вирізану в стінці котловану (Дорогобуж, Дубно). Не розглядаються будівлі з невеликими за площею котлованами (довжина сторін 1,5—2,5 м) та великими нішоподібними печами, вирізаними за межами котловану, з черенем діаметром 1—1,5 м. Такі будівлі, як житлові, включив до свого каталогу П.О. Раппопорт [Раппопорт, 1975, с. 51]. Більшість з них, вірогідно, слід віднести до господарських, пов'язаних з переробкою зерна та випічкою хліба, а деякі могли використовуватись для обробки металів.

В межах Волинської височини досліджено понад 160 жител X—XI ст. на 30 пам'ятках, як на поселеннях так і на городищах (рис. 1). В сусідніх поліських районах житла цього часу не вивчалися. Якщо розглядати наявні джерела за окремими територіями, то слід відмітити, що найбільше жител виявлено в басейні Стиру — понад 100, в басейні Горині — понад 50, а на

правобережжі Західного Бугу лише 2. На жаль, не всі з них мають вичерпні характеристики, що пов'язано із поганою збереженістю частини будівель, якістю польових робіт та рівнем публікації матеріалів археологічних розкопок.

Найбільше жител X—XI ст. було досліджено на поселенні в урочищі «Шанків Яр» поблизу с. Хрінників (31) [Козак, Прищепя, Шкоропад, 2004, с. 182—274] та на городищі в урочищі «Вал» в с. Городище-II (30) [Кучинко, 1996, с. 21—78]. Важливими є також дані з таких пам'яток: Муравицьке городище (8) [Свешніков, Петегирич, 1978; Прищепя, Нікольченко, 2001, с. 11—16]; Городок (7) і Боратин (7) поблизу Луцька [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999; Оприск, 1992]; Луцьк (6) [Кучера, 1975; Терський, 2006, 97—102]; Дорогобуж (11) [Прищепя, Нікольченко, 1996, с. 28—30]; Острог (7) [Прищепя, Позіховський та інші, 2005]; Листвинське городище (більше 20) [Чайка, 2009, с. 23—38]. На інших пам'ятках досліджено 1—3 житла: Ромош [Ауліх, 1969]; Володимир-Волинський, Перемиль, Острожець, Коршів [Раппопорт, 1975, с. 51—53]; Затурці [Кучера, 1971, с. 179—180]; Дубно [Swieszniakow, Huralo, 1996, s. 302; Прищепя, Ткач, Чекурков, 2006]; Межиріччя, Озліїв [Свешніков, 1978, с. 15, 16, 24—26]; Точевки [Прищепя, 1994, с. 16—19]; Стадники [Бондарчук, 1981]; Дермань [Прищепя, 1999, с. 14—16]; Рівне [Прищепя, 2008, с. 156—157]; Зозів [Свешніков, 1961, с. 32—33]; Обарів (в літературі дається прив'язка до с. Городок) [Раппопорт, 1975, с. 54]; Княгинине [Довгань, Чайка, 2003, с. 183—184]; Жорнів [Прищепя, 1992]; Пересопниця [Терський, 2003, с. 86—88; Прищепя, 2003, с. 233]; Білів [Ауліх, 1971, с. 171—172]; Чемерин [Терський, 1993, с. 30—36].

Більшість жител на досліджуваній території мали квадратну (з різницею довжини сторін до 0,2 м) або прямокутну форму. Загалом переважають прямокутні в плані будівлі (59%). Їх більшість на поселенні Хрінники (20 проти 9), в Дорогобужі, Листвині. На городищі в урочищі «Вал» поблизу Луцька їх відкрито майже порівну — 16 прямокутних і 15 квадратних будівель.

За площею котловани слов'янських жител поділяють на три групи: невеликі (до 9 м²); середні (9—14 м²); великі (понад 14 м²) [Петрашенко, 1982, с. 50; Тельнов, 1991, с. 147, 148]. На поселеннях звичайно існували житла різних груп, але переважають середні за площею будівлі (рис. 2). В Хрінниках будували здебільшого середні за площею (17) та великі (7) житла. На городищі в урочищі «Вал» поблизу Луцька середніх жител 14, великих 9, а малих лише 2. В Дорогобужі виявлено лише середні (5) та великі (5) будівлі. Інше співвідношення жител на Листвинському городищі, тут переважають малі будівлі (10), середніх виявлено 6, а великих — 4.

Одним із показників, що характеризують житло, є глибина котловану. Дослідниками

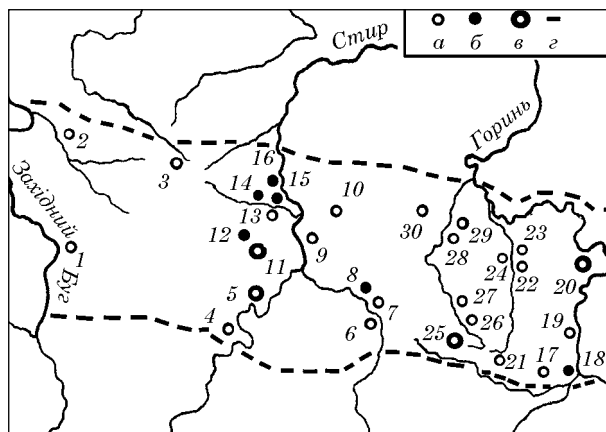

Рис. 1. Археологічні пам'ятки на Подільській височині, на яких досліджувались житла X—XI ст.: 1 — Ромош; 2 — Володимир-Волинський; 3 — Затуринці; 4 — Перемиль; 5 — Хрінники; 6 — Дубно; 7 — Озліїв; 8 — Млинів (Муравиця); 9 — Межиріччя; 10 — Острожець; 11 — Городище; 12 — Загаї; 13 — Коршів; 14 — Гродок; 15 — Боратин; 16 — Луцьк; 17 — Точевки; 18 — Острог; 19 — Стадник; 20 — Дорогобуж; 21 — Дермань; 22 — Рівне; 23 — Зозів; 24 — Обарів (Городок); 25 — Листвин; 26 — Княгинине; 27 — Жорнів; 28 — Пересопниця; 29 — Білів; 30 — Чемерин. Умовні позначення: а — досліджено до 4 жител; б — досліджено 5—10 жител; в — досліджено понад 10 жител; г — межі Волинської височини

вона подається в публікаціях по різному: від рівня сучасної денної поверхні; від рівня материка; від рівня, з якого простежувалась пляма об'єкта. Останній варіант вимірювання можна вважати найбільш близьким до показника глибини котловану від рівня давньої денної поверхні. Але це стосується тих пам'яток, на яких культурні нашарування пізніше не руй-

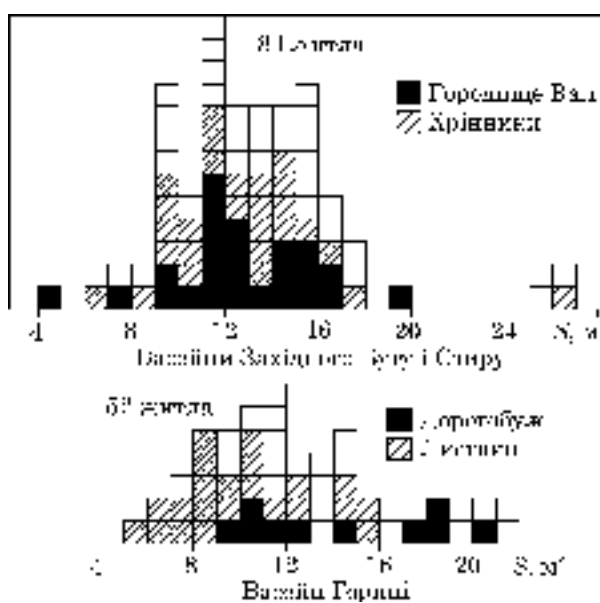

Рис. 2. Гістограми розподілу за площею жител X—XI ст. досліджених на Волинській височині (по бассейнах рік)

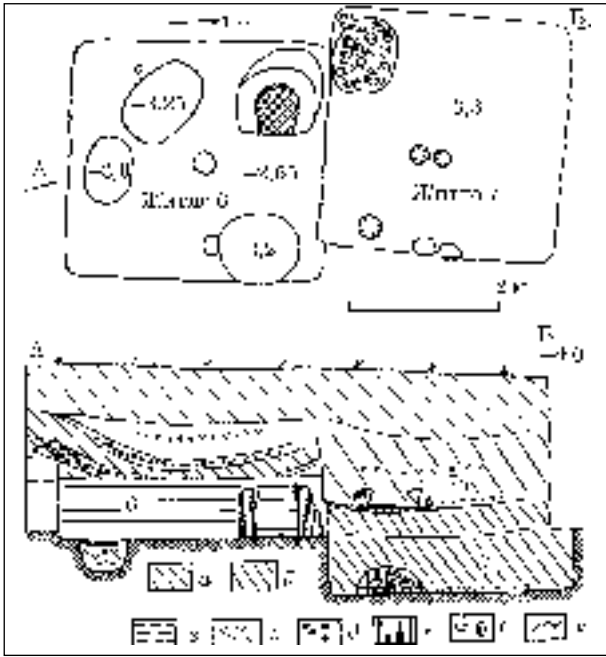

Рис. 3. Житла № 6 (X ст.) і № 7 (XI ст.) з Муравицького городища (сmt Млинів). Умовні позначення: а — культурний шар XV—XVII ст.; б — культурний шар X—XII ст.; в — культурний шар мідного та бронзового віку; г — вугілля і попіл; д — шматки печини; е — суглинок; ж — каміння; зс — материк

нувались в результаті діяльності людини чи під впливом природних факторів.

Підлога більшості жител залягала на глибині 0,8—1,1 м від рівня виявлення котловану. Але на окремих пам'ятках спостерігаються помітні відмінності глибин котлованів. Там, де культурні нашарування добре збережені, котловани жител мали більші глибини: 1,1 м та 1,85 м від рівня виявлення (Муравиця);

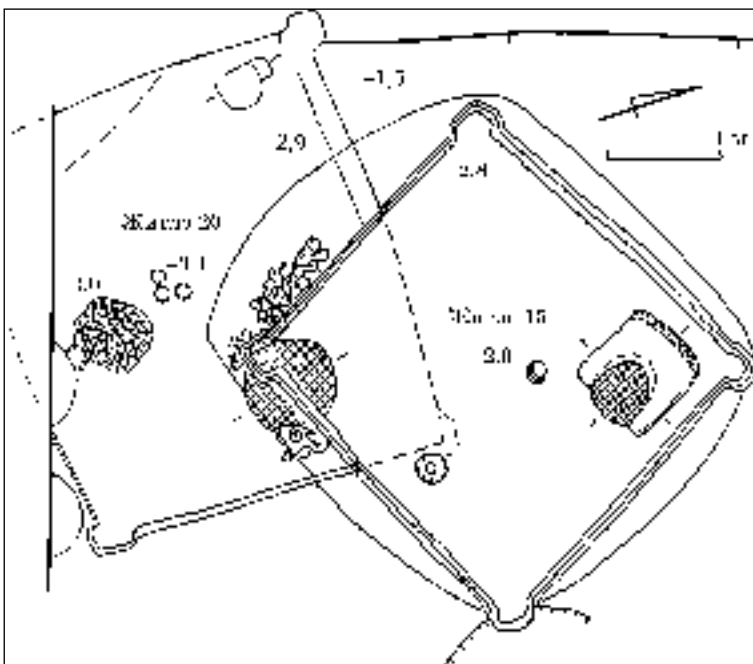

Рис. 4. Житла № 15, 20 (X ст.) з Острога

1,2—1,6 м (Острог). А там, де територія поселень тривалий час використовувалась під орні землі, котловани жител мають глибину меншу від середніх показників: 0,4—0,8 м (Хринники); 0,3—0,4 м (Городок).

Долівка в житлах влаштувалась на рівні материка, вона здебільшого горизонтальна, але в процесі використання жител витоптувалась і тому помітно понижується в центральній частині приміщення. Слідів дерев'яного настилу підлоги не виявлено. Про те, що його не було, свідчать втрамбований прошарок гумусу на долівці, випалені ділянки в центральній частині приміщень на місці вогнищ (рис. 5; 6) та виявлені ями різного призначення (рис. 3; 5; 6). Ями округлі чи овальні, були заповнені темним ґрунтом з різноманітними включеннями. В житлі № 6 Муравицького городища заповнення ями біля північної стінки складалось із попелу, вугілля і уламків розбитих горщиків, а зверху було перекрито шаром материкового суглинку завтовшки до 0,15 м (рис. 3). В житлі № 13 на дитинці Дорогобужа невелика яма біля південної стіни була заповнена шматками печини (рис. 5) і, вірогідно, пов'язана з ремонтом печі. В житлах Острога (№ 15, 26), Дорогобужа (№ 13) в центральній частині котловану виявлено ямку, в яку було поставлено нижню частину горщика, заповненого вугіллям та попелом. Зрідка вдавалось зафіксувати сліди підмазки долівки глиною, як правило, на тих ділянках, де виявлялось заповнення ям чи котлованів більш ранніх об'єктів (рис. 6).

Для достовірної реконструкції житла важливе значення має вивчення конструкції стін. Вони розподіляються на каркасно-стовпові та зрубні. Однак, в зв'язку з тим, що дерево не зберігається, набір ознак, які можна використати для визначення конструкції стін, обмежений: наявність стовпових ям, канавки вздовж стін, розташування печі.

Близько половини жител, досліджених на Волинській височині, мали стовпові ямки, здебільшого в кутах котлованів. В дійсності жител з каркасно-стовпвою конструкцією стін могло бути більше, бо відсутність стовпових ям не означає обов'язково зрубної конструкції стін [Раппопорт, 1975, с. 119—120; Петрашенко, 1982, с. 52; Тельнов, 1991, с. 152]. В десяти житлах стовпові ямки виявлені не тільки в кутах, але й на середині довжини стін, деякі з них мають сегментоподібну в плані форму, а значить тут були вертикально поставлені плахи (рис. 5; 8).

В ході польових робіт останніх років в Острозі та Рівному вдалося

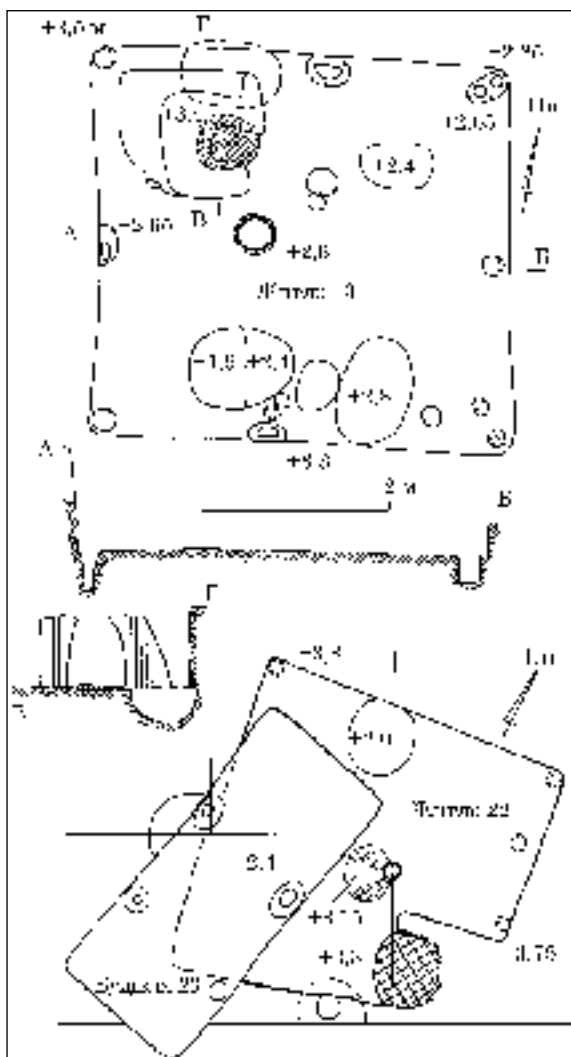

Рис. 5. Житла № 13, 22 (ХІ ст.) з Дорогобужа

простежити цікавий конструктивний елемент жител — чотирикутні в плані вертикальні ніші в кутах котлованів. Їх розміри в плані від $0,25 \times 0,25$ м до $0,35 \times 0,4$ м, вони простежені на всю висоту котлованів (рис. 4; 6). В такі ніші,

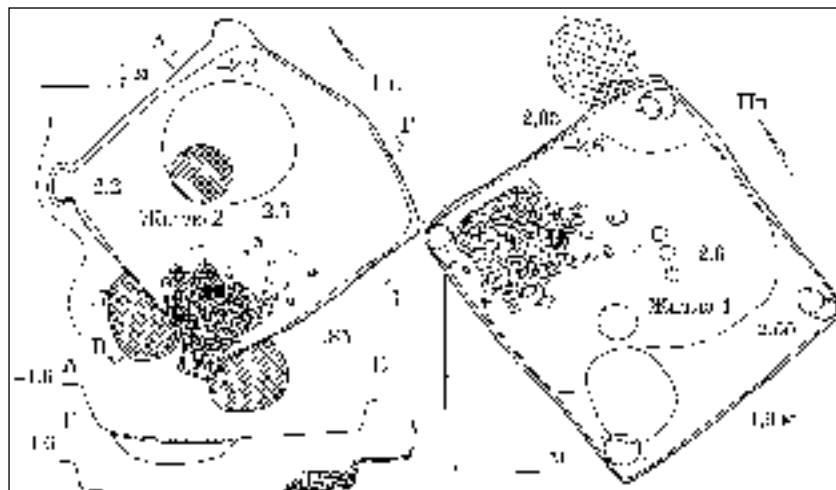

Рис. 6. Житла № 2, 4 (Х ст.) з Рівного

вірогідно, запускалися кінці колод, якщо зрубні стіни робилися в обло. В житлі № 20 з Острога крім вертикальних ніш вздовж північної стіни в долівці простежено напівкругле заглиблення — відбиток нижньої колоди діаметром близько 0,2 м.

Дискусійним є питання про висоту стін напівземлянкових жител. Вважаємо, що цілком виправданим видається залучення даних, отриманих в ході розкопок Берестя на Західному Бузі. Тут досліджені унікальні за збереженістю зрубні будівлі ХІІІ—ХІV ст. Ці будівлі складені із соснових колод діаметром 14—17 см, деякі з них збереглися на висоту 10 вінців (№ 39Д) і навіть 12 вінців (№ 6, 59А). На думку П.Ф. Лисенка, висота стін жител Берестя становила 1,8—2,1 м [Лысенко, 1985, с. 178]. Близькі показники висоти стін слов'янських жител (1,75—2,2 м) були розраховані М.А. Филипчуком за матеріалами досліджень напівземлянок Х — початку ХІ ст. на Прикарпатті [Филипчук, 1992, с. 230].

На пам'ятках Волинської височини в житлах зустрічаються печі кількох типів: 1) глинобитні; 2) основа і стінки вирізані в материковому останці; 3) нішоподібні 4) кам'яні, складені на сухо; 5) кам'яно-глиняні.

Глинобитні печі є основним опалювальним пристроєм в житлах Х—ХІ ст. на території між Західним Бугом і Стиром (табл. 1). Вони відомі також на багатьох пам'ятках в межиріччі Стиру та Горині. Найчастіше вони мають підковоподібну в плані форму (рис. 3), але зустрічаються також близькі до чотирикутних (рис. 5). В житлах Хрінників (№ 36), Муравиці (№ 6, 10), Городища «Вал» (№ 10), Луцька, Острога (№ 15, 20, 26), Дорогобужа (№ 13) печі були збудовані на дерев'яному каркасі.

Печі, стінки яких вирізані в спеціально заглибленому в кутку материковому останці, виявлені у Володимирі-Волинському, на городищі «Вал» та у Городку поблизу Луцька, а також в басейні Горині в Дорогобужі, Білеві, Чемерині, але загальна їх кількість не велика — лише 9.

Однією з причин їх незначного поширення, вірогідно, було те, що на багатьох поселеннях Волинської височини лесоподібні суглинки перекриті потужними шарами темно-коричневого (каштанового) ґрунту, а вище залягають чорноземи, тому котловани напівземлянок часто поглиблювали лише до рівня суглинку, а отже не вдавалося залишити материковий останець для печі.

На території між Стиром і Горинню на поселеннях

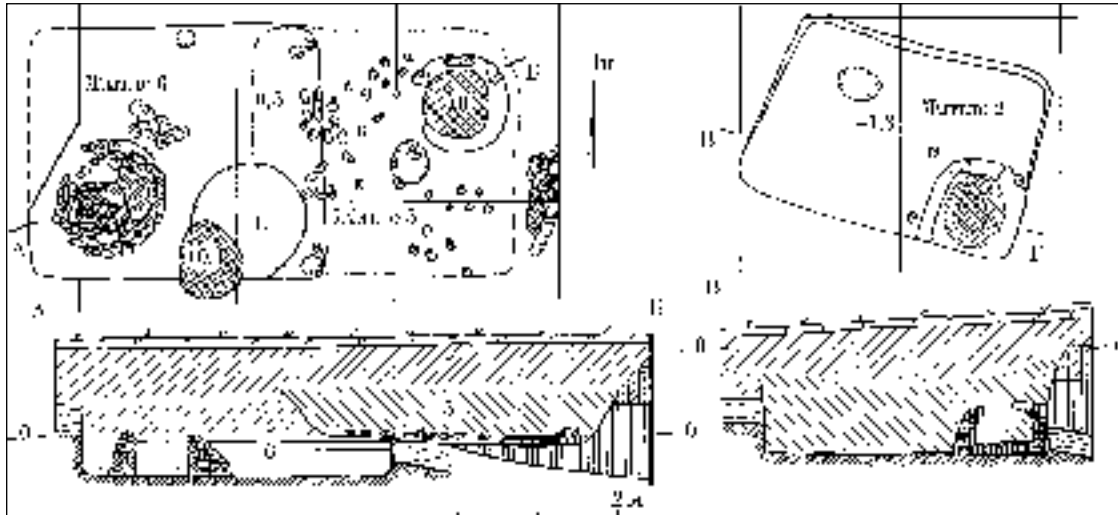

Рис. 7. Житла № 6 (X ст.) № 5 (друга половина XI ст.) № 2 (перша половина XI ст.) з Жорнівського городища

X—XI ст. поряд з глинобитними печами зустрічаються також печі-кам'янки, складені насухо і печі, споруджені із каміння та глини. Печі-кам'янки виявлені в басейні Ікви в Дубно, Муравиці та в басейні Горині в Точевиках, Острозі, Стадниках, Рівному, Зозові, Листвині, Княгининому, Жорнові. Відмітимо, що на більшості пам'яток вони співіснують з печами інших типів. Лише на Листвинському городищі за даними Р.М. Чайки печі-кам'янки були єдиним опалювальним пристроєм [Чайка, 2009, с. 37].

Печі-кам'янки та глиняно-кам'яні печі споруджувались на невисоких материкових останцях або просто на долівці, а округлий черінь часто поглиблювався нижче рівня долівки.

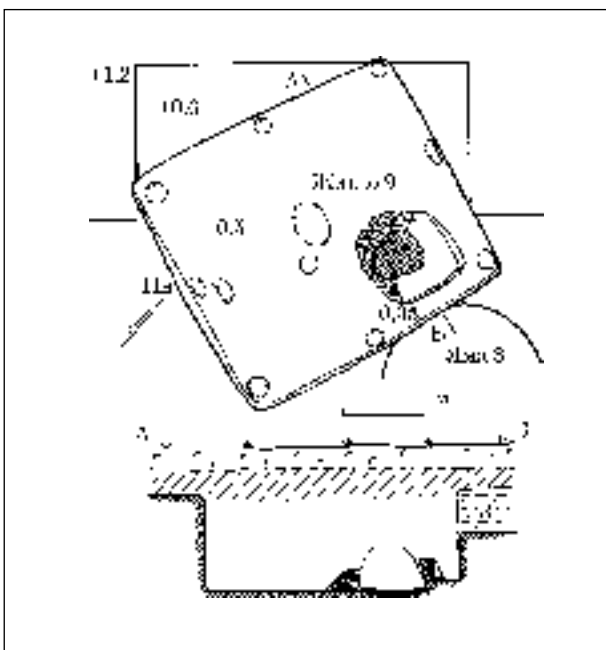

Рис. 8. Житло № 9 (X ст.) з Пересопниці

Черінь здебільшого підмазувався глиною, але в окремих випадках являв собою перепалений ґрунт, перекритий шаром попелу.

За конструктивними особливостями печей в житлах X—XI ст. на Волинській височині виділяються дві регіональні групи: між Західним Бугом і Стиром використовувались глинобитні печі та печі, основа і стінки яких вирізані в материковому останці; між Стиром і Горинню спостерігається співіснування всіх названих п'яти типів печей. Такий же розподіл на дві регіональні групи виявляється при аналізі опалювальних пристроїв у ранньослов'янських житлах останньої чверті I тис. н. е. на Волинській височині [Козак, Прищепя, Шкоропад, 2004, с. 185].

В цьому відношенні межиріччя Стиру і Горині можна порівняти із Лісостеповим Правобережним Подніпров'ям, де спостерігається співіснування різних типів печей у житлах VIII—X ст. На думку В.О. Петрашенка, це явище пояснюється не еволюційним розвитком конструкції печі, а специфікою даного регіону, який був своєрідною контактною зоною між західним (дністровським) і східним (лівобережним) районами і тому зазнавав впливу з обох сторін [Петрашенко, 1982, с. 56].

Як і в цілому в Лісостеповій зоні України, в житлобудуванні на Волинській височині в X—XI ст. домінують заглиблені житла із каркасно-стовповою чи зрубною конструкцією стін. Поряд з тим, вдалося виділити два регіони, які відрізняються співвідношенням різних типів печей. Межиріччя Стиру і Горині, де в житлах одночасно використовувались п'ять типів печей, можна розглядати як своєрідну контактну зону між бужанами (Західний Буг), древлянами (Случ), уличами (Південний Буг) і хорватами (Верхнє Подністров'я).

Таблиця 1. Розподіл типів печей по пам'ятках.

№ п/п	Пам'ятка	Кількість жител	Кам'янки	Кам'яно-глиняні	Глинобитні	Вирізані в останці	Нішоподібні
1	Ромош	2			2		
2	Володимир-Волинський	1				1	
3	Затурці	2			2		
4	Перемиль	2			2		
5	Хрінники	31			25		
6	Дубно	2	1				1
7	Озлів	1		1			
8	Млинів (Муравиця)	8	1	2	2		
9	Межиріччя	1			1		
10	Острожець	2			2		
11	Городище-II	25			21	3	
12	Загаї	7			7		
13	Коршів	?			*		
14	Городок	6			2	2	
15	Боратин	7			7		
16	Луцьк	6			6		
17	Точевики	1	1				
18	Острог	7	1	6			
19	Стадники	1	1				
20	Дорогобуж	11		2	4	2	1
21	Дермань	1		1			
22	Рівне	2	2				
23	Зозів	1	1				
24	Обарів («Городок»)	?			*		
25	Листвин	20	*				
26	Княгинине	1	1				
27	Жорнів	3	1	2			
28	Пересопниця	3		1	2		
29	Білів	1			1		
30	Чемерин	3			2	1	

Аулик В.В. Древнерусское поселение на Западном Буге // АО 1968 г. — М., 1969. — С. 327—329.

Аулик В.В. До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 168—176.

Бондарчук А.А. Работы Острожского музея // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 235.

Довгань П., Чайка Р. Листвин та його округа // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2003. — Вип. 6. — С. 182—195.

Козак Д., Оприск В., Шкоропад В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. — К., 1999.

Козак Д., Прищепя Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині. — К., 2004.

Кучера М.П. Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 176—187.

Кучера М.П. Поселення волинян на околиці м. Луцька // Археологія. — 1975. — № 15. — С. 98—104.

Кучинко М.М. Давньоруські житла на землях Західного Побужжя і Посання // Археологія. — 1975. — № 15. — С. 104—108.

Кучинко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. — Луцьк, 1996.

Кучинко М. Житлобудування у Волинській землі Х—середини XIV ст. у світлі археології //

Слов'янський вісник. Науковий збірник. — Рівне, 2001. — Вип. II. — С. 77—88.

Льшенко П.Ф. Берест'є. — Минск, 1985.

Оприск В.Г. Дослідження біля с. Боратин // МДАПВ. — Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 63—64.

Петрашенко В.О. Житла VIII—X ст. на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. — 1982. — № 37. — С. 48—59.

Прищепя Б.А. Жорнівське городище на річці Стублі // Археологічні дослідження, проведені на Україні протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — К., 1992. — С. 119—128.

Прищепя Б.А. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1993 р. // НА ІА НАН України. — Рівне, 1994.

Прищепя Б.А. Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського інституту слов'янознавства КІСУ та Рівненського краєзнавчого музею у 1998 році // НА ІА НАН України. — Рівне, 1999.

Прищепя Б.А. Розкопки на посаді Пересопниці // АДУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 232—234.

Прищепя Б. Археологічні дослідження слов'яно-русських пам'яток у центральній частині Рівного // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої

історії. Наукові записки РДГУ. — Рівне, 2008. — Вип. 14. — С. 155—164.

Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Муравицьке городище. — Маріуполь, 2001.

Прищепя Б.А., Позіховський О.Л., Романчук О.М., Чекурков В.С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // АДУ 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — С. 262—265.

Прищепя Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської області // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 315—318.

Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // САИ. — 1975. — Вып. Е I-32.

Раппопорт П.А., Колчин Б.А., Борисевич Г.В. Жилище // Древняя Русь. Город. Замок. Село. — М., 1985. — С. 136—154.

Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1987.
Свешніков І.К. Звіт з роботи Ровенської археологічної експедиції у 1961 р. // НА ІА НАН України. — Львів, 1961.

Свешніков І.К. Звіт з роботи Млинівського загону Ровенської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1978 р. // НА ІА НАН України. — Львів, 1978.

Свешніков І.К., Петегирич В.М. Археологічні дослідження в селі Муравиця // Археологія. — 1978. — № 27. — С. 79—86.

Тельнов Н.П. Славянские жилища VI—X вв. Днестровско-Прутского междуречья // Древности Юго-Запада СССР. — Кишинев, 1991. — С. 145—166.

Терський С. Літописний Чемерин. Підсумки археологічних досліджень 1988—1990 рр. // Наукові записки Львівського історичного музею. — Львів, 1993. — С. 27—41.

Терський С. Пересошниця. Краєзнавчий нарис. — Рівне, 2003.

Терський С. Лучеськ X—X ст. — Львів, 2006.

Филипчук М.А. Східнослов'янське житло X—початку XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ. — Львів, 1995. — Вип. 6. — С. 219—233.

Чайка Р. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X—XI ст. — Львів, 2009.

Swieszniak I., Hupalo W. Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. — Rzeszów, 1996. — T. XVII. — S. 297—303.

B. A. P r y s h c h e p a

THE DWELLING X—XI c. ON THE VOLYN'S HILL

The article is devoted to analyzing building of dwelling on the Volyn's hill. On this territory dominate deeper dwelling with skeleton and log house constructions. Two regions between rivers Styr and Goryn, which discern with correlation different types of stoves. It's may be contact zone between such tribes as buz hany, (West Bug), drevlyany (Sluch), ulychi (Soth Bug) and Croats (territory of Top Dnister).